

10. Мефферт Б.Ф. Программа геологического и химического исследования Донецкого бассейна // Известия Геолкома. – 1913. – Т. XXXII. – Протоколы.
11. Морозевич И.А. Геологические наблюдения, произведенные в Александровском уезде и Таганрогском округе летом 1901 г. // Известия Геолкома. – 1901. – Т. XX.
12. Морозевич И.А. О некоторых жильных породах Таганрогского округа. – СПб., 1903.
13. Самойлов Я.В. Минералогия жильных месторождений Нагольного кряжа. – М., 1908.
14. Архангельский А.Д. Яков Владимирович Самойлов (некролог) // Самойлов Я.В. Биолиты – Л., 1929.

SUMMARY

The article reveals the Geological Committee activity devoted to detailed geological survey of Donetsk basin at the beginning of the XX cent. There has been underlined that geological research played the great role in coal-mining development in general. The author makes a conclusion that it influenced in positive way to the process of industrialization both in region and in all Southern Ukraine.

О.А. Пупіз

ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА МЕЦЕНАТСТВО: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

Формування ринкової економіки в Україні повернуло до життя підприємництво – тип господарювання, сутністю якого є вільна самостійна діяльність, пов'язана з ризиком з метою одержання прибутку. Аналіз процесу реформування господарської системи виявляє його повільні темпи, прорахунки та помилки, брак спеціалістів з ринковим менталітетом. Не випадково, що в Посланні до Верховної Ради Президент України наголошував, що прискорення розвитку малого і середнього підприємництва потребує активної та цілеспрямованої державної підтримки [1.-С.120]. Адже світовий та вітчизняний досвід свідчать, що малий та середній бізнес – це додаткові робочі місця, швидке наповнення внутрішнього ринку товарами та послугами, шлях до вирішення багатьох соціальних проблем.

Позитивні тенденції, що намітилися у розвитку вітчизняного приватного підприємництва, актуалізували звернення до історії проблеми, пов'язаної з підприємницьким успіхом, – меценатства. Дефініція “меценатство” походить від імені багатого римського дипломата, приятеля імператора Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа – Гая Цільнія Мецената, який був шанувальником мистецтв, поетом і витрачав значні кошти на придбання творів мистецтва, матеріально підтримував молодих поетів (Вергілія, Горация, Проперція). Своєю діяльністю він знесмертив своє ім'я, зробив його загальним.

Синонімами поняття “меценатство” є філантропія (від гр. *phileo* – люблю, *anthropos* – людина), спонсорство, український варіант – добродійність, доброчинність – діяльність щодо допомоги тим, хто її потребує.

В умовах панування планової економіки меценатство не мало підґрунтя для існування. Тож радянська історіографія майже не торкалась проблем історії благодійництва.

Історики, соціологи та краєзнавці зробили перші кроки у дослідженні історії українського меценатства. Сучасна історіографія цієї проблеми репрезентована роботами відомого краєзнавця, журналіста В. Ковалинського [2], письменника М. Слабошпицького [3], збірником статей “Подвижники й меценати”, підготовленим в Інституті історії України НАН України [4], та окремими публікаціями в періодичній пресі. Як правило, їх автори

відтворюють факт існування добродійності, біографії великих меценатів, що заслуговує на схвалення, однак причини цього явища поки що залишаються поза увагою вчених.

Історія меценатства в Україні сягає своїм корінням у сиву давнину. Відомо, що один із херсонеських агораномів ще на початку нашої ери витратив велику суму грошей на спорудження храму богині Афродіти [5.-С.91]. Писемні та археологічні джерела засвідчують, що доброчинність була притаманна князям Київської Русі. М. Барсов на основі даних Початкового літопису довів, що з прийняттям християнства зведення церков та монастирів набуло значних розмірів. Вже в XI ст. лише у Києві було близько 300 церков [6.-С.141]. Ярослав Мудрий, добре відомий як державотворець, дипломат, “тесть усієї Європи”, вкладав у будівництво храмів та монастирів не лише державні, а й власні кошти. На гроші купців у першій половині XII ст. у Києві, на Подолі було побудовано храм св. Богородиці Пирогощі – покровительки хлібної торгівлі. Засновником Чернечої обителі Різдва Пречистої Богородиці у Луцьку історія називає Мстислава Володимировича Мономаха, який дав перші фундуші на будівництво обителі [7.-С.266]. Він же побудував церкву Успення Пресвятої Богородиці у Володимирі-Волинському. Данило Галицький звів церкву св. Івана в Холмі.

Що ж було “рушійною силою” доброчинності руських князів? Брак писемних джерел дозволяє робити лише припущення. В основі їх меценатства навряд чи було бажання прославитися, адже слава в умовах середньовіччя здобувалася в боях з ворогами, а війни, походи були чи не найпоширенішим засобом вирішення зовнішньополітичних проблем. Віра у Христа не могла бути глибокою, оскільки з молоком матері передавалося поклоніння язичеським богам. На наш погляд, в основі благодійництва княжої доби було бажання підняти Русь до рівня найбільш розвинутих країн тогочасної європейської цивілізації.

Традиції меценатства зберігалися в чи не найгірші для народу часи – період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Власні рядки в історію добродійності вписала українська шляхта. Донедавна сам факт існування останньої ставився під сумнів. Сучасні дослідники довели, що “руське боярство – шляхта складало відособлений від загалу стан, безумовно наділений головними ознаками пануючої феодальної еліти: правом влади і власності...” [8.-С.266]. Його патріотично налаштована частина засновувала школи, академії, шпиталі, церкви. “Некороновані королі” Русі Острозькі, які володіли землями на Волині, Поділлі, Київщині, в Галичині й обіймали високі урядові посади в Литві та Польщі, були не лише землевласниками й державними функціонерами, а й відомими меценатами. Костянтин Острозький, зокрема, у 1572 р. заснував початкову школу в Турові, у 1577 р. – у Володимирі-Волинському, згодом – школу вищого рівня в Острозі. Тут викладали граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, музику й астрономію. Згодом школа була трансформована в академію. Першим ректором Острозької академії був письменник Герасим Смотрицький, який приділяв велику увагу організації науково-літературної роботи, зокрема підготовці навчальних посібників, перекладу богословських книг на “руську” книжну мову. Важливим структурним підрозділом цього навчального закладу була друкарня, яку очолював І. Федоров, засновник книгодрукування в Росії і в Україні. Зусиллями князя Острозького та І. Федорова було здійснено перше повне видання Біблії церковнослов’янською мовою. Острозька академія була значним освітнім центром антикатолицького спрямування. Випускниками Острозької академії були Мелетій Смотрицький, майбутній гетьман Сагайдачний та багато інших видатних людей. Коштом князя утримувалися друкарні в Дерманському та Києво-Печерському монастирях. Після смерті Костянтина Костянтиновича економічна потужність роду не зменшилася. Однак Острозька академія занепадає і в 1640 р. припиняє своє існування. Цей факт підтверджує думку, що багатство само по собі не є підґрунтям для меценатства. Костянтин Костянтинович був неординарною людиною, в житті якої пріоритетне значення мала духовність українського народу в широкому розумінні цього слова.

Значна частина українських шкіл теж утримувалася на кошти добродійників. У 1596 р. княгиня Олена Чарторийська-Горностаї зорганізувала школу в заснованому нею

Пересопницькому монастирі. В Почаївському монастирі збудувала школу Ганна Гойська, в Загаєцькому – Раїна Ярмолинецька. Заблудівську церкву і школу при ній заснував Ходкевич, зобов'язуючи “на науці дітей держать” [9.-С.395].

Приклад доброчинності в той період подавали також братства, громадські організації українських міщан, створенні для захисту станових, національно-релігійних інтересів та культурних традицій. Однак у складі братств були і шляхтичі, й духовенство. В 1616 р. до Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний з Військом Запорозьким. Братства допомагали своїм членам, які зубожіли чи потрапили в біду, організовували школи, у суді обстоювали права православного духовенства. Члени Львівського братства, наприклад, за свідченням М. Костомарова, виховували сиріт, доглядали убогих, викупували бранців, організовували похорони і поминки померлих [10.-С.175].

У литовсько-польський період української історії зберігалися й примножувалися традиції руських князів щодо пожертвувань православній церкві. В основі меценатської діяльності цього періоду лежало, на нашу думку, розуміння швидкоплинності життя, неминучості смерті, глибока переконаність в існуванні Божої кари, бажання спокутувати гріхи. Власники великих земельних угідь, міст і сіл, дедалі більше експлуатуючи працю селян та ремісників, примножуючи свої багатства несправедливим шляхом, змушені були дбати про свою душу. Князь Любарт збудував собор св. Івана в Луцьку, Володимир Ольгердович підтримував Києво-Печерський монастир, обравши його місцем облаштування родинного гробовця. Його син Олелько та онук Семен теж щедро жертвували на потреби церкви. Донька Семена княгиня пінська Олександра та її чоловік Іван Ярославович робили дарунки Лешінському та Купянецькому монастирям, церкві св. Дмитра.

На початку XVI ст. князь Б. Глинський подарував Пустинно-Микільському монастирю село Гатне, воєвода Монтовтович – озеро, а його наступник А. Немирович – острів на Дніпрі. Ще один острів подарував І. Полозович, О. Дашкович – села Гвоздів, Соркланово та Колтегаєво. На Волині Семен Олизарович пожертвував село Дерманському монастиреві. Ф. Сангушкович започаткував Мелецький монастир, К. Заславський – монастир Дворецький. Князь Б. Корецький став фундатором трьох монастирів. К. Острозький був патроном 1000 церков у своїх маєтках.

Дбаючи про свою душу та душі батьків, магнати та шляхта частину свого майна заповідали використати на доброчинні справи. Так, М. Глинський, виконуючи волю померлого воєводи Д. Путятича, передав пожертвування Києво-Печерському монастиреві, де були поховані батьки небіжчика, усім православним кафедральним соборам князівства Литовського та Польщі, 20 монастирям і церквам. Декільком особам, ображеним небіжчиком, було надано волю. Ще декілька були викуплені з полону [11.-С.306]. Гетьман П. Сагайдачний за декілька днів до смерті склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав братським школам, різним церквам і монастирям.

Меценатство було притаманне не лише українцям. Підприємці інших національностей, що оселилися й мали свій бізнес в українських землях, теж жертвували кошти на добрі справи. Грецький купець К. Корнякт, який жив у Львові і вів успішну торгівлю з Молдавією, Німеччиною, був впливовою особою у Польському королівстві, на власні гроші побудував Успенську церкву, каплицю Трьох Святителів. Він виділив кошти на будівництво монастиря св. Онуфрія, матеріально підтримував братську школу та міську лікарню. Купець І. Мазаракі, родина якого облаштувалася у Львові у XVI ст., після своєї смерті заповів братству 4000 золотих на утримання православного проповідника [12.-С.58,61].

Чернігівський полковник В. Дунін-Борковський, виходець зі знатного польського роду, ставший на службу у Війську Запорозькому, був людиною надзвичайно багатою. Власним коштом він реставрував собори, церкви, монастирі. У 1676 р. полковник збудував трапезну і келії Єлецького монастиря, настінні розписи яких у 1914 р. високо оцінили відомі історики В. Модзалевський та мистецтвознавець П. Савицький: “В кельях Дунина-Борковского упрощенность и в то же время подчеркнутая рельефность и гранность

української настенної декорации досягає свого апогея. Перед глазами мастеров, украшавших келии, могли быть образцы московской настенной декорации 17 века, времен до утверждения здесь форм Барокко, и образцы западного, в частности польского Барокко” [13.-С.34].

Великим меценатом був і бунтівний український гетьман І. Мазепа. Його універсали та накази, нещодавно видані в Україні, засвідчують щедрю роздачу маєтностей православним монастирям. Деякі з них одержували володіння декілька разів [14.-С.26]. Видатний український історик О. Оглоблін писав, що важко перелічити всі церкви й монастирі, фондовані, збудовані, перебудовані, оздоблені Мазепою. Монастирі київські (Печерська Лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Золотоверхо-Михайлівський, Межигірський), Чернігівський, Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Прилуцький Густинський, Батуринський Купецький, Крупицький, Глухівський Петропавлівський, Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, кафедральні собори в Києві, Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині, в Дігтярях, навіть у деяких селах, а поза межами України – у Вільно, Рильську і в країнах православного сходу, мали в гетьмані Мазепі свого великого добродія. Навіть вороги (Петро І) визнавали, що Мазепа “великой строитель был святым церквам” [15.-С.146]. І. Мазепа будував не тільки церкви. Він звів і навчальний корпус Київського колегіуму, який за його клопотанням у 1701 р. був перейменований в академію.

Організація і функціонування Харківського колегіуму теж факт, що свідчить про живучі традиції українського меценатства. Так, белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський, випускник Києво-Могилянської академії, взяв на себе вирішення усіх організаційних питань. Зокрема, придбав у полковника Л. Шидловського один з найкращих у місті кам’яних будинків, де і розмістився цей навчальний заклад. Л.Ю.Посохова, спираючись на матеріали Російського державного історичного архіву, називає найбільш значні пожертвування: кілька сіл подарував колегіуму князь М.Голіцин, який керував військами Слобідської України і мав резиденцію у Харкові, село Рубанівку передала вдова осавула Рубанова, священник О. Бородаєв – свою леваду на Ольшанському шляху [16.-С.25]. Як бачимо, людей з різним соціальним статусом і достатком об’єднувало розуміння необхідності створення умов для вищої освіти на Слобожанщині.

Сплеск меценатської діяльності припадає на другу половину ХІХ ст. – “золоту добу” українського підприємництва. Реформи Олександра ІІ прискорили генезис ринкових відносин. Швидкими темпами розвивалися промисловість, зокрема металургія, та будівництво залізниць, аграрний сектор, зміцнювались і розширялись зовнішньоекономічні зв’язки, збільшувався обсяг внутрішнього товарообігу, обертаючись величезними прибутками заводчиків, будівельників, комерсантів. Це був час, який відкривав неочікувані можливості швидкого збагачення певного кола людей, що прийшли з безвісті.

Глухівський торговець А.Я.Терещенко, розбагатівши на торгівлі лісом та хлібом, заснував одну з найбагатших династій українських підприємців. Його діти Микола та Федір успадкували не тільки “стартовий капітал”, але й підприємливість та вміння працювати. Терещенкам належало більш як 150 тис. дес. землі, цукрові заводи, лісництва та лісопилки, суконна фабрика, парові та водяні млини, винокурні. Традиційними в родині були громадська діяльність та меценатство. На своїх підприємствах члени династії облаштовували безплатні лікарні, школи, народні училища. У Глухові, звідки був родом засновник клану Терещенків Артем Янович, було побудовано гімназії, ремісниче училище, лікарню, Трьох-Анастас’євську церкву. Великі кошти витратила родина на організацію навчально-виховного процесу в київських гімназіях, безплатних притулків для жебраків, колонії для малолітніх злочинців, покровительствувала художникам, науковцям, винахідникам. Микола Артемович заснував Товариство розповсюдження комерційної освіти, завдяки якому було відкрито у Києві чоловічу та жіночу торгову школи, 1-е комерційне училище та інші навчальні заклади. За 6 з половиною останніх років свого життя він пожертвував Товариству 329 тис. 814 крб. [2.-С.266]. Радянська влада сприймала

Терещенків лише як “експлуататорів”. Навіть на початку непу, коли більшовикам вкрай необхідними були іноземні інвестиції для подолання економічного колапсу та політичної кризи, їх нащадкам було відмовлено у концесіях на цукрові заводи, які раніше належали родині [17.-С.35]. Підприємництво та доброчинність родини Терещенків, на наш погляд, можуть стати предметом окремого дослідження.

Ініціативний, підприємливий і роботящий кріпак Федір Степанович Смиренко, викупивши себе з неволі, започаткував ще одну відому в Україні династію підприємців-доброчинників. Його син Платон кілька разів був за кордоном, вивчив передову на той час технологію виробництва цукру, одним з перших запровадив на своєму заводі парові машини, які в 4-5 разів знижували витрати палива при виробництві цукру. Великі прибутки використовувалися на створення умов життя та праці робітників цукроварні. Відомо, що робітниче селище, побудоване коштом П.Ф. Смиренка, мало газове освітлення, водогін, школу, крамницю, безплатну лікарню, аматорський театр, церкву. Платон Федорович дружив з Т.Г. Шевченком (на свої гроші видав “Кобзар”), М. Максимовичем, М. Драгомановим [18.-Арк.5-7].

У період “залізничної лихоманки” мільйонером став купець В. Кокорєв. У 1863 р. він подарував Києву тисячу карбованців на спорудження альтанки неподалік від Андріївської церкви. Гроші було покладено в банк, і лише через 33 роки голова міської садової комісії С. Ромишовський згадав про пожертвування. В той час сума банківського внеску збільшилася за рахунок процентів, і її вистачило на спорудження двох альтанок – біля Андріївської церкви і на Володимирській гірці [19]. На хресті першої за рахунок мецената С.С. Могілевцева в 1895 р. було зроблено електричну ілюмінацію. Обидві “кокорєвські” альтанки й до цього часу радують киян.

Серед добродійників того періоду відомі підприємці О. Бобринський, Харитоненки, Ханенки, купці Дегтерєв, Бродські та багато інших, зусиллями яких зберігалися і розвивалися українські освіта, наука, література, мистецтво.

Історія доброчинності засвідчує, що меценатство в Україні має глибоке коріння. Її виникнення збігається у часі з початком підприємницької діяльності людини. Її підґрунтям є певні успіхи у виробництві та комерції. З покоління у покоління передавалися традиції добродійництва. Особливого розквіту воно досягло у другій половині XIX – на початку XX ст. Реалізація комуністичної доктрини, зокрема ліквідація приватної власності, звела нанівець практику благодійництва та жертвності.

Сучасні трансформації у господарстві України, зокрема помилки приватизаційного процесу, своїм наслідком мали швидкі темпи розшарування населення та надцентралізацію багатства на одному полюсі й крайнє зубожіння – на іншому. В таких умовах відродження меценатства є необхідністю.

Історія меценатства вчить, що в основі підприємницького успіху лежать знання, здатність до аналізу ситуації й точного розрахунку, наполеглива праця. З іншого боку – творити добро може лише особистість, наділена такими рисами, як добро, мудрість, співчуття нужденним, що є складовими високої духовності. Виховати їх у майбутніх фахівців – завдання вищої школи.

Джерела та література

1. Послання Президента України до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році. – К., 2002.
2. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998.
3. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001.
4. Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. – К., 2001.
5. Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. – Харьков, 1989.
6. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885.

7. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000.
8. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992. – Т. 1.
10. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918.
11. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 6.
12. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительная деятельность. – К., 1999.
13. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998.
14. Універсали Івана Мазепи. – К.; Львів, 2002.
15. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К., 2001.
16. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999.
17. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР. – М.; Л., 1928.
18. Центральний державний історичний архів (м. Київ).

SUMMARY

The article is devoted to the problem of sources of charity in Ukraine and relationship of this social phenomenon with entrepreneurship. The historical lessons of charity in Ukraine are formulated by the author.

